

'DIE KUNST ANATOLIENS' ADLI KİTAP ÜZERİNE

YUSUF BOYSAL

Bu yazımızda, Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal'ın yeni çıkan 'Die Kunst Anatoliens' adlı kitabını, bilhassa içinde ileri sürülen mütaleaları ele alarak tanıtmaya çalışacağız. Kitap 1961 yılında Berlin'de Walter de Gruyter tarafından bastırılmıştır. Kapak sayfasında da yazılı olduğu gibi, bu kitapta Homer'den Büyük İskender'e kadar olan zaman içinde Anadolu'daki sanatlar ele alınmış bulunmaktadır. 330 sayfa tutan esas metin kısımdan başka, baş tarafta I-X sayfa halinde önsöz, içindekiler ve giriş bulunmaktadır. Metin içinde, bazıları sayfa büyüklüğünde olmak üzere 262 resim vardır ve ayrıca VII levha halinde renkli fotoğraflar verilmiştir. Bunlardan başka, kitabın arka kısmında Fig. 1 den 28 e kadar, elle yapılmış resimlerin fotoğrafları bulunmaktadır. Kitabın sonuna, metin içinde adları geçen arkeolojik beldelerin yerlerini gösteren bir de Türkiye haritası eklenmiştir.

Kitabın baş tarafında, Anadolu'nun çeşitli bölgeleri ile komşuları olan Yunanistan, İran ve Asur'a ait mukayeseli bir kronoloji levhası yer almış bulunmaktadır. Bu tarih şeridi (Zeittafel) nde İ. ö. 14. yüzyıldan 300 senelerine kadar Grek ve Anadolu tarihi ve arkeolojisi ile ilgili belli başlı safhalar gösterilmektedir.

Esas metine Ege Muhaceretine ayrılan kısım girilmektedir. Burada bilhassa Troja'nın tahribi ve bununla ilgili olan VI. ve VII. tabakalar üzerinde durulmaktadır (s. 1-4). Bunu karanlık devire ayrılan kısım takip etmektedir (s. 5-7).

Kitabın 8-20 sayfaları arasında Anadolu'da erken Grek safhası anlatılmakta ve özellikle Bayraklı kazısının bu safha ile ilgili kısmı özet halinde verilmektedir. Eserin orijinal tarafını teşkil eden bu kısımda, Bayraklı kazısına ait bazı resimler ilk defa neşredilmektedir. Bilhassa, Batı Anadolu'nun erken Grek safhasıyla ilgili olarak Bayraklı'nın mimari katlarına ait verilen resimler, yazarın da haklı olarak belirttiği gibi, sanat ve arkeoloji bakımından büyük önem taşırlar. İngilizlerle birlikte yürütülen Bayraklı kazısında mimar olarak çalışan R. V. Nichols'un yaptığı ve mevzu taksiminden dolayı Türk

ekibine bırakılan resimlerin bu kitapta yer almış olmaları (s. 301), esere ayrı bir özellik vermektedir.

'Orientalische Kunstzentren in Anatolien' (Anadolu'da Doğu sanat merkezleri) başlığı altında verilen malûmatı (s. 21-22), Urartu (s. 23-69) ve Frig (s. 70-121) sanatlarına ayrılan ve kitapta önemli yer işgal eden kısımlar takip ederler. Yazarın, Anatolia'nın IV. sayısında çıkan 'Urartacische Kunst' başlıklı makalesinin aynen verildiği bu yazıda, Urartuların bilhassa madeni eserleri üzerinde durulmakta ve bunlar, gösterdikleri özelliklere göre çeşitli stillere ayrılmaktadır. Frig sanatı kısmında ise Yazar, 1955 de neşrettiği 'Phrygische Kunst' adlı kitabının muhtevasını vermektedir. Ancak Gordion'da yapılmakta olan kazılarla aydınlanan bazı hususlar ilâve edilmiş bulunmaktadır. Son yıllarda Boğazköy, Gordion ve Ankara'da bulunmuş olan heykel ve Kybele kabartmalarının izahlarıyla birlikte resimleri verilmiş ve böylece Frig Tanrısının hususiyetleri ortaya konmuştur (s. 95-100).

S. 175 ile 297 arasında Grek kültür ve sanatının, Batı Anadolu'daki buluntularla ilgili kısmı' Griechisch-Subgeometrischer Stil (İ. ö. 700-600)', 'Griechisch Orientalisierender Stil (650-560)' ve 'Griechisch Archaischer Stil in Kleinasien (600-480)' gibi safhalar halinde anlatılmakta, bilhassa Bayraklı ve Efes'in bunlarla ilgili buluntuları üzerinde durulmaktadır. Ayrıca Doğu İon büyük plastiğine özel bir yer verilerek çeşitli hususiyetleri belirtilmeye çalışılmaktadır. Yine bu safha ile ilgili olarak mimari üzerinde de durulmakta, Eol ve İon başlıklarının Anadolu'da ve bilhassa Bayraklı ve Foça'da ele geçen erken örneklerine dair, resimlerle birlikte malûmat verilmektedir.

Her şeyden önce, kitabın baskısındaki mükemmelliği, tertibindeki ahenk ve titizliği, burada ifade etmek isteriz. Verilen resimlerin hepsinde de, ifade ettiğimiz bu hususlar bariz bir şekilde görülmektedir. Böyle bir kitabından ve dolayısıyla Anadolu'nun o zamanlar sahne olduğu sanatlara ait eserleri güzel resimlerle tanıtmış olmasından dolayı Ekrem Akurgal tebrike şayandır. Bu cümle ve takdirlerimizin hemen arkasından da ilâve edelim ki bu kitabı meslekdaşlara hitabeden bir ilmi eser olarak ele aldığımızda bazı eksikliklerin mevcut olduğu ve bu yönden gereken itinanın gösterilmediği göze çarpar. Bu hususla ilgili görüş ve düşüncelerimizi aşağıdaki satırlarımızda ifade etmeye çalışacağız.

Grek sanatıyla ilgili hususlar :

Kitabın içindeki bahisleri biz, yazarın tertip ettiği şekilde takip etmiyeceğiz, önce Grek sanatı ve arkeolojisiyle ilgili kısmı bir bütün olarak ele alacağız, sonra da Urartu ve Frig sanatları üzerinde durarak, ileri sürülen mütalealar hakkında görüşlerimizi ifade etmeye çalışacağız.

İki sayfa tutan giriş kısmında (s. VIII-IX) yazar, Anadolu sanatının bilhassa Homer'den Büyük İskender'e kadar olan safhasının az tetkik edilmiş olduğuna işaretle son zamanlarda yapılan Bayraklı, Milet, Foça ve Daskyleion kazılarında ele geçen buluntuların önemi ve bu bölgenin aydınlanması üzerinde durmaktadır. Hakikaten son yıllarda yapılan hafriyat ve neşriyatla Milet'in, erken Grek safhasına ait iskânı ve bununla ilgili buluntuları hakkında kazı devamınca yapılan neşriyatla bilgi ediniyoruz. Bu yönden Bayraklı'nın üzerinde biraz durmak icabediyor. 1948 den 1951 yılına kadar dört mevsim halinde devam eden Bayraklı kazısı İngiliz ve Türkler tarafından beraber yürütülmüş ve ortaklarımız kendi hisselerine isabet eden mevzuları nihai rapor halinde neşretmişlerdir (*BSA 53-54, 1958-59, s. 1 v. d.*). Bize gelince, kazı başkanı Ekrem Akurgal'ın takip ettiği yol yüzünden bugüne kadar kazının raporu mevzuunda ortaya esash bir şey konulamamıştır. Bayraklı kazısı ve buluntularıyla ilgili olarak kazıda çalışan bir arkadaşımız 'Protogeometrik ve geometrik devir gri seramiği' konulu bir doktora tezi hazırladı ve Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal tarafından bu çalışma kabul edildi. Hiç olmazsa, adaya doktor payesini sağlayan bu çalışma, Bayraklı kazısı raporuyla ilgili olarak neşredilebilirdi. Kazı hitam bulalı 10 sene olmasına rağmen raporun neşredilmemesinin büyük bir eksiklik olduğunu bildiği için Prof. Ekrem Akurgal, çeşitli yollardan bunu gidermeye çalışmaktadır. Başkan, ilk iki senenin çalışması hakkında muhtasar malûmat veren ve her şeyiyle aceleye gelen 'Bayraklı kazısı ön raporu' adlı Türkçe ve Almanca olmak üzere bir makale neşretmiştir (*DTCF Dergisi VIII, 1, 1950, s. 1 v.d.*). Aradan geçen uzun zamandan sonra, bu kazı hakkında şimdi de bu kitapta birkaç sayfa halinde bilgi verilmektedir. Bayraklı kazısı raporunun neşredilmemesiyle ilgili olarak şu hususları burada hatırlamaktayız. Bayraklı hüyükünün bütün özelliği, önemli ve sağlam bir stratigrafiye sahip olmasıdır. Bazan 15-20 sm de seviye değişmekte ve mimari katlar adeta bir birine girmiş

vaziyettedir. Bu bakımdan kazıyı çukurun içinde takip etmek gerekmiştir. Bütün bu hususları Bayraklı kazısının önemini belirtmek için söylüyoruz.

Sonra, Ekrem Akurgal kazı yapıp raporunu neşretmemeyi, itiyat haline getirmiştir. Bu durumu 1945 de yapılan Maşat kazısından itibaren takip etmek mümkündür. Sinop, Foça, Kyme ve Daskylaion kazılarının hiç birinin nihai raporları neşredilmiş değildir. Şimdi ricamız, hiç olmazsa, son yıllarda yapılan ve çok güzel buluntuların ele geçmiş olduğu Pitane nekropol kazısının raporu zamanında neşredilsin. Zira burası düz bir mezarlıktır, tabaka ve stratigrafi takibi gibi güç bir taraf yoktur.

Bu kazı raporları neşredilmeyince ne oluyor. Ekrem Akurgal'ın bu güne kadar çeşitli yazılarında, kazıları dolayısıyla söylediklerinin bir kısmı muallakta kalıyor. Bu hususla ilgili bir meseleyi hemen burada arz edelim. Kitabın baş tarafında verilen tarih şeridi (Zeit-tafel) nde Protogeometrik hizasında sadece, Milet ve Bayraklı'nın adlarının yazılı olduğunu görüyoruz. Halbuki yazar, Foça kazısına ait verdiği haberde önemli netice olarak Foça'da Protogeometrik buluntuların ele geçmiş olduğundan bahsetmektedir (*Arkeoloji dergisi, VII-1, 1957, s. 39*). Bu hususu daha vazih ifade etmek için yazarın bahsettiğimiz makaledeki cümlelerini burada aynen vermek istiyoruz:

'1956 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında yapılan çalışmalarla Foça kazılarına nihayet verilmiştir....

Bu güne kadar yapılan Foça kazılarının en mühim neticeleri şunlardır:

1 — Elde edilen protogeometrik seramik....

2 — Protogeometrik, Geometrik ve orientalizan seramikten başka bilhassa bol miktarda siyah figürlü Doğu Yunan seramiği elde edilmiştir.... (*Türk Arkeoloji Dergisi, VII, 1, s. 39*).

Bu kat'i ifadeye göre, yukarda bahsettiğimiz tarih şeridi (Zeit-tafel) ndeki Protogeometrik'e ait sütunda Milet ve Bayraklı'nın yanında Foçanın da yer alması beklenirdi. Bu neden yapılmamıştır? Acaba Foça'nın Protogeometrik safhaya ait buluntuları hakkında sonradan şüphemi hasıl olmuştur? Tabii bunu anlamak güçtür. Ama bütün bunların çok kolay bir tarafı vardır; o da, söylenenlerle birlikte buluntuların fotoğraflarını vermek, yani kazının raporunu neşretmektir. Bu yapılırca hafir de sorumluluktan kurtulmuş olur.

Foça kazısı dolayısıyla temas ettiğimiz bu tarih şeridi (Zeittafel) nin diğer sütunlarında da göz gezdirecek olursak bazılarının üzerinde durmamız icabediyor. Burada, 1200-1100 yılları hizasına Submiken'in yazılmış olduğu görülür. Halbuki Submiken safhasının 11. yüzyıl içinde devam ettiği genel olarak kabul edilmiştir (F. Matz, Kreta, Mykene, Troja, s. 275; R. M. Cook, Greek Painted Pottery, s. 6). Aynı manaya gelen, protogeometriğin başlangıcı için 1050 hattâ 1025 tarihini kabul edenleri de ayrıca zikretmek isteriz (F. Matz, *Geschichte der Griechischen Kunst*, s. 49; F. Matz, *Hbd II*, s. 304: *geç 11. yüzyıl*; Desborough, *Protogeometrik Pottery*, s. 294: *1025 yılı*; R. M. Cook, *Greek Painted Pottery*, s. 7 ve 10: *1025 yılı*). Görülüyor ki yazarın tarihi şeridinde verdiği gibi Submiken safhası 1100 yılında son bulmuyor, 1025 yılına kadar devam ediyor.

Yazarın aynı levhada gösterdiği Protogeometrik safha da İ. ö. 950 yılında son bulmaz, 900 yılına kadar devam eder. Filvaki Yazar kendisi de metin içinde Bayraklı Protogemetrik evini 900 yılı civarına tarihlemekle bu tarih şeridinde protogeometriğin sonunu gösteren 950 yılını bizzat kabul etmemiş görünüyor (bk. s. 9). Protogeometriğin 900 yılında son bulduğu hakkında bibliyografya vermeye lüzum yok, bu bilinen bir husustur. Burada işaret ettiğimiz gibi tarih şeridi ile metin içindeki izahlar arasında daha bir takım birbirini teyit etmeyen hususlar var ki bunlara aşağıda sırası geldikçe işaret edeceğiz.

Adı geçen levhada, Klâsiğin sonu Hellenistiğin başlangıcı 300 tarihine raslatılmıştır. Gayri ihtiyari insanın gözü buna da takılmaktadır. Bu iki safhayı bir birinden Büyük İskenderle ilgili bir tarih ayırır (Doğu'ya geçişi 334, Ölümü 323, veya ikisi arasında 330 gibi yuvarlak bir rakam). Hellenistik devri zikrettiğimiz tarihlerle başlatanlardan bazılarını zikretmek isteriz: W. *Zschietzschmann*, *Kleine Kunstgeschichte der Griechen und Römer*, s. 170; *Lippold*, *Die Griechische Plastik*, s. 293; *Bieber*, *The sculpture of the Hellenistic Age*, s. 171 (330-250) *Early Hellenistic Period*; G. T. *Griffith*, in 1959 da neşrettiği 'Hellenistic Civilisation' adlı kitabında bu hususla ilgili cümleyi burada tekrar etmek isteriz, 'Hellenistic centuries, from the death of Alexander in 323 to the establishment of the Romans empire by Augustus in 30 B.C.'

Bizzat yazarın kendisinin de, s. 297 de verdiği izahlardan, Hellenistik devire ait olan, İstanbul Arkeoloji Müzesindeki 'İskender Lâhdi' diye tanılan eseri IV. yüzyılın sonuna tarihlemekle bu

devrin 300 den önce başladığını kabul ettiği anlaşılmaktadır. Zaten İskender lâhdini rakam zikrederek tarihleyenler İ. ö. 310 yıllarını teklif ederler (*Lippold, Die Griechische Plastik, s. 1 288; M. A. Richter, The Sculpture and Sculptors of the Greeks, s. 112.*

S. 9 da verilen izahlardan anlaşıldığına göre yazarın Bayraklıda İ. ö. 900 yıllarına verdiği Protogeometrik Safhaya ait kerpiç evin zamanı da tarih şeridi (Zeittafel) nde gösterilen safhanın dışında kalmaktadır. Bu cetvelde safhalara tanınan tarihleri esas olarak alırsak o zaman bu oda geometrik safhaya (950-750) isabet edecektir. Fakat, hem Yazarın ifade ettiği gibi, hem de aslında bu oda Protogeometrik Safhaya ait bir yapıdır.

Bayraklı kazısında çalışmış olmam dolayısıyla bu hususla ilgili bir noktaya daha temas etmek istiyorum. Bayraklı'da H çukurunda en eski mimari katı temsil eden kerpiçten bu yuvarlak yapı, Yazarın kabul ettiği gibi 900 yıllarına ait değil de 10. yüzyılın ikinci yarısından olması lâzım gelir. Çünkü bu odanın döşeme seviyesi denizden 7.55 m yüksekliktedir. Halbuki bu çukurda Protogeometrik Safhaya ait buluntular daha üst seviyeden itibaren gözükmeye başlamıştır. Meselâ oda XLVII altında 7.80-7.70 seviyesinde bir protogeometrik amphora ele geçmiştir (Fakültemizin Arkeoloji seminerinde muhafaza edilmekte olan bu eser henüz neşredilmemiştir). İşte bu ve bunun gibi buluntularla kerpiç oda arasındaki seviye farkı, bizi bu odanın 10. yüzyılın ikinci yarısından olduğunu kabule sevketmektedir.

Bayraklı'da 770-670 yılları arasında iki safhalı bir geç Jeometrik kabul edilmektedir (s. 12). Biz buradaki iki safhayı sadece mimari kat anlamında kullanılmış olarak kabul etmek istiyoruz. Eğer Yazar bizzat geç Jeometriğin iki safha arzettiğini kastediyorsa, o zaman bunun seramiğe ve diğer buluntulara akseden tarafını göstermesi gerekir. Sonra, Bayraklı'da geç Jeometriğin 770 de başlaması tarih şeridi (Zeittafel)nde bu safhaya tanınan zaman süresine yani 750-700 uymamaktadır. Yazarın bu husus üzerinde durarak fikrini, mimariden ayrı olarak buluntularla da desteklemesi icab ediyor. Çünkü, R.M. Cook'un yeni çıkan 'Greek Painted Pottery' adlı kitabında geç Jeometriğe tanınan zaman süresi daha da kısaltılmış ve 730-700 olarak kabul edilmiştir (adı geçen kitap s. 21).

Yazarın haklı olarak kabul ettiği gibi Bayraklı'da geç Jeometrik safhanın İ. ö. 670 e kadar devam ettiği (bk. s. 12) kuşlu kaplar do-

layısıyla isbat edilmiş durumdadır. Ancak burada şunu hatırlatmak isteriz. Yukarıda da söylediğimiz gibi çalışmalarına iştirak ettiğimiz Bayraklı kazılarında mevzular hem birlikte çalıştığımız İngiliz meslekdaşlarımızla hem de kendi aramızda taksim edilmişti. Kuşlu kaplar üzerinde çalışma vazifesi de bana isabet etmişti. Bu mevzuda birkaç sene çalışarak hazırlamış olduğum etüdü habilitasyon mevzuu olarak vermiştim. Bu etüdümün 34. sayfasında, Bayraklı'da Geçjeometriğin son bulması ve Subgeometrik skyphosların başlaması ile ilgili şu satırları bu vesileyle zikretmek isteriz : 'Geçjeometrik özellikleri devam ettiren skyphos parçalarının, buldukları tabakalara göre 7. yüzyıla ait olduklarında hiç şüphe yoktur. . . . Bunlardan No. 1, H çukurunda fabrika evi altında ele geçtiğinden İ. ö. 670 tarihini bu buluntu için verilebilecek zamanın son hududu (ante quem) oluyor. Zira fabrika evi diğer buluntuların yardımıyla 670-660 yılları arasına tarihlenmektedir.)

Subgeometrik kaplar dolayısıyla bir iki hususa daha temas etmek ve bilhassa Ankara tumülüsünde Makridi bey'in bulmuş olduğu skyphos parçalarından bahsetmek isteriz. Ekrem Akurgal bu buluntuları ilkin, Bayraklı kazısı ön raporu (*Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi, cilt VII, sayı 1, s. 43 alt not 177*) nda 7. yüzyılın ikinci yarısına hattâ asrın sonuna; Phyrigische Kunst adlı kitabında ise (s. 50) 7. yüzyılın ortasına verir. Şimdi bu kitabında ise, esas subgeometrik skyphosları 670 yılından başlatmak ve karın kısmında nokta sırası bulunanların erken grupu teşkil ettiklerini ileri sürmekle, aynı süsü taşıdığından dolayı, Ankara Tumülüsünde ele geçen bu parçaların bu tarihlere kadar çıkabileceğini kabul etmiş oluyor. Şu halde bu buluntulara 670 ile 7. yüzyılın sonu arasında, her yazı yazışta icabettiği şekilde tarihler teklif edilmiş oluyor ki bu da Yazarın çok çabuk ve sık fikir değiştirdiğini gösteriyor. Belki de son değişiklik, R.M. Cook'un aynı gruba giren bir skyphos'un altına 7. yüzyılın ilk yarısı veya ortası şeklinde yazmış olmasından ileri gelmiştir (*Greek Painted Pottery, lev. 29 D*). Bu buluntuyu Ekrem Akurgal da görmüş ve kitabında zikretmiştir (s. 321 de Subgeometrischer Stil kısmında verilen a. n. 6). Ancak Ekrem Akurgal bahsettiğimiz bu kapla ilgili olarak bir yanlışlık yapmış, karın kısmında nokta sırası taşımasından dolayı bu eseri Yazar yapmış olduğu grupların ilkinde zikredeceği yerde takibeden, noktasızların teşkil ettiği grup içinde ithal etmiştir. (s. 176 ve a. n. 6).

Bugüne kadar çeşitli şekillerde üzerinde durulmuş olan ve tetkik ettiğimiz kitapta önemli bir yer işgal eden Xanthos'daki Harpi abidesinden de söz açmak isteriz. Renkli levhalar halinde abidenin kendisinin, güzel resimlerle de kabartmalarının verildiği bu mezar anıtı üzerinde, Yazar vaktiyle habilitasyon mevzuu olarak çalışmış ve etüdünü zamanın jürisine sunmuştu. Yazar bu çalışmasında Harpi Abidesini'nin yapıldığı tarihi 480 e kadar inderen yazarların teklifini de kafi bulmuyarak bu eseri 475-470 yıllarına tarihlemekte idi (*Ekrem Akurgal, Harpi Abidesi, s. 93*). Şimdi Yazar bu yeni kitabında, o zamanki görüş ve vardığı netice üzerinde hiç durmadan, eseri normal olarak 480 yılından kabul etmektedir.

Yazar, Bergama Müzesindeki Pitane kros (heykel) u (res. 195) ve İstanbul Arkeoloji Müzesindeki Taşoz kabartması (res. 240) gibi bazı eserlere geç tarihler teklif etmektedir. Bunların zamanlarında 10 senelik bir yükseltme yapılabileceği kanaatindeyiz.

Res. 192 de verilen ve Didyma'da bulunmuş olan oturan kadın statüsünün altında yazılı 6. yüzyılın başı, 5. yüzyılın başı olması lâzımdır. Filvaki Yazar tarafından bu eserin diğer Didyma statülerine nazaran ilerlemiş bir özellik gösterdiği beyan edilmiştir.

Buradan, adı geçen eserin diğerlerine nazaran geç olduğu, yani 5. yüzyılın başına ait olması lâzım geldiği anlaşılırsa da, levhaların listesinin verildiği yerde de (s. 337) bu eser için 6. yüzyılın başı yazılmış olması, bizi burada böyle bir tashih yapmaya sevketmiştir.

Urartu Sanatı

(s. 23 - 69)

Bir milletin sanatı denince, hususiyle arkeolojinin meşgul olduğu devirlerde, akla ilk önce o milletin seramiği, plâstik eserleri ve mimarisi gelir. Mimarisinden hiç denecek kadar bahsetmekle, vazoculuğunu, sanki o millet hiç çanak çömlek kullanmamış gibi sükût geçmekle bir milletin sanatı yazılmaz. Kaldığı Urartular zikrettiğimiz sanat kollarının hepsinde de üstün başarılar sağlamışlardır. Ekrem Akurgal bu kitabında Urartuların madeni eserlerini ele almış ve daha ziyade bu cins plastik eserleri değerlendirmeye çalışmıştır. Şimdi, durumu daha iyi anlamak için Urartuların, sanatın bütün kollarındaki başarılarından birkaç satır halinde bahsedelim.

Kendilerine has şehir plânı ile kale inşaatı, kaya mezarları ve sun'i göller bu millette sanatın yüksek bir seviyeye ulaşmış olduğunu gösterir. Son yıllarda yapılan neşriyatla ve hususiyile Burney ve Lawson tarafından (*Anatolian Studies X, 1960*) yayımlanan 'Measured plans of Urartian Fortresses' adlı makaleyle Doğu Anadoludaki önemli Urartu şehirleri tanıtılmış bulunmaktadır. Gerek bu makale, gerekse Arinberd'de meydana çıkan tapınaklar ve bunlara dair verilen bilgiler (*B. Piotrovsky und K. Ohanesian, Die Ausgrabungen in Arin-Berd und Karmir-Blur (Armenien) (Die Urartaischen Festungen Erebuni und Teisebaini) Moskau, 1960*) hakkında 'Die Kunst Anatoliens'in Urartu sanatı kısmında hiç bir bilgi ve malûmat bulamadık.

Urartuların vazoculukta da önemli bir seviyeye ulaştıkları, eski neşriyata ilâveten Karmir-Blur kazılarına ait raporların neşredilmesiyle anlaşılmuş bulunmaktadır. Teknik ve form bakımından müttekâmil evsafa olan kırmızı renkli kaplar, pekâlâ Yazarın bu kitabında yer alabilirlerdi. Arinberd'de ele geçmiş olan çok renkli bir testiye de burada zikretmeden geçemeyeceğiz (*R. Meyer, Die Sowjetischen Ausgrabungen in Teschebaini und ir (e) püni, (Wissenschaftliche Annalen, VI, 12, den ayrı basım res. 11.)*). Tezyinatı bakımından Frig eserlerine çok benzeyen bu kabın, Homer'den Büyük İskender'e kadar Anadoludaki sanatların bir bütün olarak ele alındığı böyle bir kitapta yerini alması veya hiç olmazsa zikredilmesi beklenirdi.

Urartu sanatıyla ilgili olarak işaret ettiğimiz bu eksikliklerden bazıları Yazarın, 1959 da Anatolia IV de çıkan 'Urartaische Kunst' adlı makalesinin, tetkik etmekte olduğumuz bu kitaba aynen aktarılmış olmasından ileri gelmektedir. Arada geçen iki sene içinde Urartu mevzuuyla ilgili önemli yazılar çıkmış ve yeni kazılara başlanmıştır. Yazarın bunlarla ilgilenmesi ve kitabında bunlara yer vermesi beklenirdi.

Urartu sanatıyla ilgili genel görüşümüzü böylece aksettirdikten sonra şimdi de eserlerin tetkikiyle ilgili hususa temas etmek ve bu vesileyle Yazarın Urartu plâstik (bilhassa madeni) eserlerinde tesbit ettiği ringel ve buckel stiller hakkında düşüncelerimizi açıklamak isteriz.

Yazar tarafından Ringel (daire) ve Buckel (kabarık) diye ifade edilen ayrı ayrı stillerin, Urartu madeni eserlerindeki relyeflerin yapıma tarzından ileri geldiği kanaatindeyiz. Madeni levhalar üzerindeki

figürleri yapmak için Urartu sanatkârlarının şöyle bir yol takip ettikleri anlaşılmaktadır. Figürün şekli, levhanın ters tarafından tazyik edilerek, çukurlaştırılmak suretiyle meydana getiriliyor. Bu iş için ya tersim edilecek figürün modeli çıkarılıyor veya daha önce yapılmış olan anonim modeller kullanılıyor. Bunlar levhaların ters tarafına konuluyor, sonra tazyik edilerek, vurularak hayvanın şekli kabarmış olarak levhanın yüzüne çıkıyor. Daha sonra bu kabarmış şekil üzerinde çizgilerle hayvanın uzuv ve süsleri belirtiliyor. Bu duruma göre levhalar üzerindeki bütün figürler daha yapılırken kabartma (Buckel) özelliğini kazanmış oluyorlar. Böylece bütün Urartu eserlerine şamil olması icabeden bu özellik Ekrem Akurgal'ın kabul ettiği gibi sadece 7. yüzyıla ait olması, 8. yüzyıl eserlerinde gözükmemesi şeklinde tahdit edilemez. Ancak, figürün küçük olmasından dolayı bazı uzuvlar kabartma suretiyle yapılmazsa, o zaman bunlar çizilerek daire veya başka şekilde belirtilmektedir. Bu husus Altuntepe'de ele geçen kemer üzerindeki figürlerde görülmektedir (*Bellekten 98, 1961, res. 24. Ankara Arkeoloji Müzesinde teşhir edilmekte olan bu eser üzerinde bizzat tetkikat yapmış bulunuyoruz. Hâfiri tarafından takriben İ. ö. 700 yıllarına verilen (aynı eser s. 260) bu eserde aslan figürünün çene kısmı kabartılmadığı için çizilmek suretiyle belirtilmiştir.*

Ekrem Akurgal'ın 8. yüzyıla malettiği ve takip eden yüzyılda da devamını kabul ettiği ringel stil ile 7. yüzyıl stili olarak kabul ettiği kabarık stilin zamanlarının tayini, Karmir-Blur'da ele geçen II. Sardur (760-733) un kalkanına dayanmaktadır. Çünkü bu eser 8. yüzyıla ait olduğu kat'i bilinen ve Ekrem Akurgal'ın istifade ettiği tek örnektir. Şu halde bu kalkan üzerindeki hayvan figürlerinin gösterdikleri özellik bu iki stili tayin edeceği gibi, zamanları üzerinde de hüküm verdirecek mahiyettir. Ekrem Akurgal'ın Anatolia IV de çıkan Urartu sanatı makalesinden sonra Piotroski, Karmir-Blur buluntuları ve bütün Urartu eserleriyle ilgili olarak 1959 da 'Vansko Çarstvo (Urartu)' adlı bir kitap neşretmiştir. Rusların Urartu mevzuunda yaptıkları araştırmaların neticelerini veren bu kitapta, üzerinde durduğumuz kalkanın da, eskilerine nazaran biraz daha iyi fotoğrafları verilmiştir (*adı geçen kitap lev. XXXIX*). Bu resimde aslanın üst çenesine bakıldığında yuvarlak stille alâkalı hiç bir özellik görülmemekte, hayvanın bıyığının belirtilmesi için çizgiler kullanıldığı hattâ bu kısımda bir kabarıklığın mevcut olduğu bile farkedilmektedir. Şu halde 8. yüzyıla ait bu eserde Ekrem Akurgal'ın kabarık stiline esas

olan özellik var demektir ve bu sadece 7. yüzyıl eserlerine münhasır değildir. Yazarın, mevzuubahis kalkan üzerinde tespit ettiğini ileri sürdüğü halka özelliğe gelince, birkere aslanın alt dudağı, daha doğrusu alt çene adalesi Ekrem Akurgal'ın vermiş olduğu resimde (fig. 6) görüldüğü gibi tam daire şeklinde kıvrılmış değildir. Kalkanın, yukarda bahsettiğimiz yeni neşredilen fotoğrafında (*Piotroski, adı geçen kitap, lev. XXXIX*) böyle bir şekil görülmemektedir. Esasen Ekrem Akurgal'ı aldatan taraf Karmir-Blur hafirlerinin elle yapılmış olarak verdikleri resmin aslına nazaran biraz farklı olmasıdır. Ayrıca Ekrem Akurgal (*Karmir-Blur III res. 19*) daki resim ile (*lev. XV*) deki, tamamlama suretiyle verilmiş olan diğer bir resmî birleştirmek suretiyle yeni bir resim meydana getirmiş olmasının da bu aldanmada rolü olmuştur. Şayet Yazar Karmir-Blur aslanı diye hafirlerin vermiş olduğu (*Karmir-Blur III, şek. 19*) resmi aynen verseydi, hem figürün uzuvları ve süsleri aslına nazaran bu kadar farklı olmazdı, hem de herhangi bir değişiklikten dolayı doğrudan doğruya Karmir-Blur'un naşiri sorumlu olurdu.

Durumu daha iyi anlamak için, Akurgal'a göre daire (ringel) stilde olan Karmir-Blur kalkanındaki aslan ile (*Piotroski, adı geçen kitap lev. 39*) kabark (buckel) stilde olan Toprakkale (*Anatolia IV, lev. 16*) aslanının fotoğrafına bakacak olursak alt çenenin yapılışı bakımından ikisinin arasında hemen hemen hiç fark olmadığı görülür. Fakat, Karmir-Blur kalkanındaki aslanın elle yapılmış resmi (*Die Kunst Anatoliens, fig. 6*) ile, yine Toprakkale'de bulunmuş olan ve kabark (buckel) stile verilen bir kalkana ait elle yapılmış aslan resmini (*Die Kunst Anadoliens, fig. 8*) karşılaştıracak olursak aradaki farkın bariz olduğu görülür. Şu halde karşılaştırmalarımızda ihtiyatlı davranacağız ve elle çizilen resimleri değil de fotoğrafları esas olarak alacağız. Hattâ mümkünse eserleri bizzat göreceğiz.

Urartu sanat ve stili hususunda, 8. yüzyıl eserlerinde uzuv ve süslerin yapılışında bir itinanın ve her hususa bir önem vermenin mevcut olduğunu, buna mukabil daha geç eserlerde, gereken itinanın gösterilmediğini belirtmek isteriz. Belki bunu, R. D. Burnett'in geç Urartu eserlerinde tesbit ettiği kabalıkla birleştirmek mümkündür (*Irak, 12, s. 39*)⁴. Bilhassa II. Sardur (760-733) kalkanının Toprakkalede ele geçen ve hemen hemen hepsi de son kiral olan Rusa'ya ait kalkanlardan herhangi birisiyle karşılaştırsak aradaki farkı

görmek mümkündür. Geç olan eserde aslan ve boğa figürlerinin süs ve uzuvları belirtilirken biraz gelişi güzel çalışılmıştır.

Ayrıca, Yazar'ın Urartu medeniyeti ve sanatı ile ilgili olarak ileri sürdüğü mütalealarının geniş bir şekilde ele alındığı '959 Van-Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar' adlı makaleyi de burada anmak isteriz. (*Arkeoloji Dergisi*, X-2 s. 5-22).

Frig Sanatı

(S. 70-121)

Frig Sanatı ile ilgili olarak ilk anda, tarih şeridi (Zeittafel)nde Zentralkleinasien kolonunun alt kısmındaki hanede 550-300 yılları arasına isabet eden Frig sanatının bir safhasına verilen isim dikkatimizi çekmiş bulunmaktadır. Burada 'Neue Blute der phrygischen Kunst unter griechischen Einfluss' (Grek tesiri altında Frig sanatının yeni inkişaf, parlak devri) tabiri kullanılmaktadır. Bu böyledir diye tabii Yazar'a itimat edeceğiz. Zira Ekrem Akurgal zamanımızda Frig sanatıyla en fazla meşgul olan bir bilgin olarak tanınmaktadır. Fakat, Yazar başka bir kitabında Frig sanatının bu safhası için 'Dunkle Periode' (Karanlık devir) 500-300 deyimini kullanmaktadır (*Phrygische Kunst*, s. 129). Bu iki tabir sanat ve mana bakımından bir biriyle bağdaşması mümkün olmayan zıt ifadelerdir. Şimdi Yazar'a soruyoruz. Bu ilk tabirden hangisi Frig sanatının bünyesine uygundur?

Yazar, 'Dunkles Zeitalter' kısmında (s. 5) Frig sanatında hiçbir Hititli unsurun bulunmadığını beyan etmekte ve bununla ilgili olarak 'Phrygische Kunst' adlı kitabını zikretmektedir. Biz şimdi, Frig sanatının Hitit sanatıyla münasebetinin bulunup bulunmadığı hakkında söz açacak değiliz. Burada sadece, enteresan bulduğumuz birkaç noktaya temas edeceğiz

Ekrem Akurgal'ın 'Phrygische Kunst' adlı kitabında Frig kaplarından seçilen örneklerin resimleri verilmiştir (*adı geçen kitap*, res. 1-46). Bunlar arasında yer alan bir kabin (*adı geçen kitap*, s. 12, res. 25) Hitit eseri olduğu hususuna M. J. Mellink tarafından işaret edilmiş bulunmaktadır (*AJA* 1957, s. 394). Her şeyden önce, Frig sanatı üzerinde çalışan bir bilgin olarak Ekrem Akurgal'ın da M. Mellink gibi bunun bir Hitit kabı olduğunu bilmesi ve kabin şeklini, Frig kabı örneği olarak kitabına almaması beklenirdi. Bu yapılmadığına göre,

Yazar'ın Hitit kaplarını Frig kaplarıyla karşılaştıracak ve neticelere varacak kadar tanımadığı anlaşılmaktadır.

Gordion ve Ankara'da ele geçen Kybele kabartmalarıyla ilgili olarak, Raci Temizer tarafından (*Anatolia IV*) de yayınlanan 'Ankara'da bulunan Kybele kabartması' başlıklı makale tetkik etmekte olduğumuz kitapta birkaç defa zikredilmiştir (s. 317 a. n. 57, 58). Bu anmalardaki maksada burada işaret etmek isteriz. Raci Temizer burada bahsettiğimiz makalesinde Ekrem Akurgal'ın kıymetli yardımlarına mazhar olduğunu ifade etmektedir. Böylece Ekrem Akurgal'ın haberdar olduğu bu makalede şu cümle dikkatimizi çekmiş bulunmaktadır: 'Frig örneklerinin eskiliğini isbat etmek mümkün olsaydı İon eserlerinin onlardan ilham aldığı söylemek kabil olurdu (*bk. Anatolia. IV s. 182*). Bu görüş Ekrem Akurgal'ın öteden beri savunduğu fikre uymaktadır. Biz bunun üzerinde de pek durmıyacağız, zira Raci Temizer bunu benimser ve yazısında da ifade edebilir. Bizim asıl dikkati üzerine çekmek istediğimiz husus Raci Temizer'in bu ve buna benzer görüşlerinin bu defa, tetkikini yapmakta olduğumuz bu kitapta zikredilmiş olmasıdır.

Yazar Frig sanatının Grek sanatı ile olan münasebeti hakkında bugüne kadar çeşitli fikir ve mütalealar ileri sürmüş ve ilk defa bu hususa yukarda bahsettiğimiz Bayraklı makalesinde temas etmişti. Burada Frig sanatının Doğu Grek sanatına tesirinden bahsedilmekle beraber Yunan sanatının da Frig sanatına olan tesirleri üzerinde durulmakta idi (*Bayraklı, s. 41*). Bu hususla ilgili olarak yazarın bazı cümlelerini burada aynen vermek istiyoruz. '...Belki de bu jeometrik desen üslûbu Phryg mezar anıtlarının cephelerine ve Phryg vazolarına 8. yüzyıl sonundaki Şark dokumacılık sanatından geçmiştir. İvriç kabartmasındaki Geç-Hitit örneklerinden veya Urartu bronzlarındaki bu çeşit jeometrik desenli sistem, Phryg merkezlerine, oradan da Doğu Yunan merkezlerine intikal etmiş olabilir. Nitekim Ephesos'da bu jeometrik desen sistemini haiz elbiselerle görünen heykellere ve fildişi eserlere raslanmaktadır. Phryg san'atının Doğu Yunan sanatına fazla bir tesir icra etmediğine şüphe yoktur. Fakat bazı tesirlerin de mevcut olduğuna hiç şüphe yoktur. Barnett'in zikrettiği ve Doğu Yunan vazolarında görünüp de Phryg mezar anıtlarında mevcut olan bir motifi de aynı şekilde Phryg san'atının Yunan sanatına tesir ettiğine dair bir misal olarak göstermek doğru olacaktır. Yine bu

arada Sisam'da bulunmuş olup bir at figürü ile süslü olan parça, Bittel'in haklı olarak belirttiği gibi, Doğu Yunan sanatının Phryg sanatına olan münasebetine işaret etmektedir.' (*Bayraklı*, s. 41). Bunlar, Frig kitabında savunulan teze tamamen zıt ifadelerdir.

Şimdi de Yazar'ın başka kitaplarından bu hususla ilgili cümleler alarak aralarında ne kadar ayrılık olduğunu bizzat görelim. '.... Unsere obige Untersuchung über die Hinterlassenschaften der Phryger hat unzweideutig ergeben, dass die phrygische Kunst keine Kunstelemente aufweist, die auf irgendwelche orientalische Vorbilder zurückzuführen sind, sondern von Anfang an ausschliesslich unter dem Einfluss der griechischen Kunst gestanden hat. Wichtig ist ferner die Feststellung, dass in der phrygischen Kunst überhaupt keine hethitischen Einwirkungen zu finden sind....' (*Phrygische Kunst*, s. 108).

Ekrem Akurgal'ın Bayraklı makalesinde Hitit eserlerinin Kiklad eserlerine tesiri hususunda şu cümleleri okuyoruz: 'Kiklad vazolarındaki aslan tasvirleri de geç-Hitit örneklerinin tesiri altındadırlar. Bunların dışarıya çıkmış dilleri, kalp şeklindeki kulakları ve bilhassa Kunze'nin de dediği gibi omuz kısımlarının çiziliş tarzı tamamiyle Geç-Hitit örneklerinden ilham alınarak meydana gelmiştir (*Bayraklı*, s. 41). Fakat Yazar, Gordion'da yeni çıkan buluntular karşısında bu noktai nazarını farkında olmadan tadil etmektedir. Gordion'da küçük prenze ait bir mezarda, üzerinde aslan figürleri bulunan iki vazo ele geçmiştir (AJA 61, 1957, lev. 91-92, bahsedilen iki vazo Ankara Arkeoloji Müzesinde teşhir edilmiş bulunmaktadır). Bu eserler gerek hafirleri gerekse Ekrem Akurgal tarafından 700 yıllarına tarihlenmiştir (s. 83). Yukarıda Hitit eserlerinin tesir ettiği söylenen Kiklad kapları ise 700 yıllarına çıkmamakta ve bu husus Ekrem Akurgal tarafından tasrih edilmektedir. Şu halde bu 700 yıllarına ait Frig vazolarındaki aslan figürleri nasıl izah edilecektir? Ekrem Akurgal çıkar yolu, Frig eserlerinin Kiklad eserlerine tesir etmeleri ihtimalinde ve Frig eserlerinin de bu özellikleri Hitit eserlerinden aldıklarını kabulde bulmuştur (s. 83). Yukarda gerek Bayraklı makalesinden, gerekse Phrygische Kunst kitabından aynen vermiş olduğumuz cümlelerine zıt olan yeni kitabındaki bu satırlarını maksadımızın daha iyi anlaşılması için burada aynen vermek istiyoruz. '.... Die Löwendarstellungen des reif phrygischen Stiles können schwerlich

Nachschöpfungen der kykladischen Löwenbilder sein, da sie wohl viel älter sind als die griechischen Beispiele. Die griechische Kunst war kaum imstande, am Ende des 8. Jahrhunderts Löwendarstellungen im hethitischen Bildtypus zu schaffen. Der griechische Löwe im hethitischen Typus ist erst zu Beginn oder ungefähr im 2. Viertel des 7. Jahrhunderts entstanden. Daher ist eher eine Einwirkung von Phrygien nach den Kykladen anzunehmen als umgekehrt. Es ist nicht ausgeschlossen, dass eine gegenseitige Wechselwirkung bestanden hat’ (s. 83),

Buraya kadar yapmış olduğumuz izahlardan ve bizzat hendisine ait aynen vermiş olduğumuz cümlelerden anlaşılıyor ki Yazar, Friğin Yunana, Yunanın Friğe tesiri, ve Frig sanatının Hitit sanatından tesir almadığı veya aldığı hususlar hakkında çok şeyler söylenmiştir. Fakat bunlar, birbirini destekleyecek yerde, bilâkis nakseder mahiyettedirler.

Son olarak, kitabın arkasında yer alan, tarihi şehir ve abidelerin gösterildiği Türkiye haritası üzerinde durmak istiyoruz. Bu haritada yerler işaret edilirken de maalesef gereken itina gösterilmemiştir. Yazar’ın bugüne kadar çeşitli şekillerde üzerinde durduğu Akalan, Phrygische Kunst kitabındaki haritada Samsun’un güneyinde yer almış olarak gözükmektedir (*adı geçen kitap s. 132 deki harita*), tetkik etmekte olduğumuz kitaptaki haritada Samsun’un takriben 50 km. kadar batı, batı-kuzeyinde ve Kızıl Irmak üzerinde yer almış bulunmaktadır. Bunun ikisi de Akalan’ın hakiki yeri değildir. Akalan, Altanatolien gibi el kitaplarında dahi hakiki yerinde gösterilmişken, Yazar’ın kitabında birbirinden çok farklı yerlerde gösterilmesi bilmiyoruz ne şekilde izah edilebilir. Yunan sanatı ile ilgisi bakımından Anadolu’da önemli bir yer olan Akalan, Samsun’un 18 km. batı, batı-güneyindedir (*bak. Macridy, MVAG, 12, 1907, Nr. 4, fig 1 carte (harita)*).

Yine Yazar’ın bugüne kadar yayınlamış olduğu makale ve kitaplarında üzerinde çok durmuş olduğu Pazarlı da, üzerinde durduğumuz haritada hakiki yerinde gösterilmemiştir. Pazarlı haritada Çorum’un güney, güney-doğusunda gösterilmesi gerekirken, ta Amasya’nın kuzey-batısına konmuştur. Aynı şekilde Olba, Silifke (Seleukia) nin kuzey-batısında, Göksu üzerine yakın bir yerde değil, Silifke’nin kuzeyindedir. Afyonkarahisar’ın kuzeyinde bulunan Frig şehir ve abidelerinin yerleri mevzuubahis haritada iki gruba ayrılmış olarak

görülmektedir. Bunlardan Arezastis ve Midas (Yazılıkaya) haritada görüldüğü gibi Gordion ile Eskişehir arasında değil, bunlar da Leğen, Arslantaş ve Arslankaya'nın yakınındadırlar (bk. A. Gabriel, *Phrygie II, La Cité de Midas, Topographie, le site et les fouilles, s. 14, fig. 1*).

Tarihi şehirlerin yerlerinin gösterilmesinde yapılan dikkatsizlikler yanında bu günkü şehirlerin işaretlenmelerinde de bazı hususlar göze çarpmaktadır. Meselâ Mersin tam sahilde bir şehirken biraz içerde, buna mukabil Silifke (Seleukia) Göksu üzerinde yer alması icabederken tam sahilde gösterilmiştir. Lykia bölgesindeki antik şehirlerin yerlerinin gösterilmesinde de bu gibi hususlar göze çarpmakta ise de bahsi uzatmamak için bunlar üzerinde ayrıca durmıyacağız.

Bütün bu söylediklerimize rağmen, Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal'ın 'Die Kunst Anatoliens' adlı kitabı, ihtiva ettiği fotoğraf, resimlerin iyi seçilmiş ve yapılan kazılara ait bazı eserlerin ilk defa burada güzel bir şekilde verilmiş olması bakımından, faydalı bir eserdir.

Ankara

Yusuf BOYSAL

GÜNEY-DOĞU ANADOLU ARAŞTIRMALARI
DÜLÜK VE KARTAL'IN
CHELLEAN VE ACHEULEAN ENDÜSTRİSİ

Dr. ENVER Y. BOSTANCI
Ankara Üniversitesi Paleontoloji Kürsüsü Doçenti

Güney doğu Anadolu bölgesinde, 1954 yılı yaz mevsiminde Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi adına yapılan Paleontolojik ve Prehistorik araştırmalar esnasında, açık sahalarda, sekiler üzerinde Orta Pleistosen de yaşamış insanların silexten yaptıkları el baltaları bulunmuş, tabii mağaralarda orta ve üst paleolitik adamların bıraktıkları kültürleri ihtiva eden yeni yerleşme yerleri tespit edilmişti. Güney doğu Anadolu'da, fosil insanların stratigrafi gösteren maddi kültür belgeleri ilk defa Hatay vilâyetinin Samandağ kazasına yakın Mağaracık köyü arkasında, sahil kenarında, denize nazır tabii mağaralarda keşfedildi ve elde edilen aletlerle hayvanlara ait fosil kalıntılar Paleontoloji Kürsüsüne getirilmiştir¹. Antakya yakın çevresi ile, Samandağ, Harbiye, Altınözü ve Amik gölü çevresinde yapılan araştırmalar bu bölgenin alt, orta ve üst paleolitik insanlar tarafından iskân edildiğini göstermiştir². Bu bölgede yaşamış fosil insanların fizik yapıları hakkında gerekli bilgileri elde etmek için elimize her hangi bir belge geçmemiş isede, devam eden kazı ve araştırmalar esnasında bulunan alt paleolitik Acheulean ve orta paleolitik Levallois-Musterian kültürleri ile çok zengin olduğu teyit edilmiştir³. Antakya çevresinde tespit edilip henüz kazıları yapılamayan tabii mağaralarda fosil insanın bulunacağına inanmaktayım.

¹ Güney Doğu Anadolu'da yaptığım araştırmaların masraflarını Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi karşılamıştır. Bu vesile ile Fakülte Dekanına ve Profesörler Kuruluna teşekkür etmeği bir vazife bilirim.

Hatay çevresindeki buluntular hakkında bak: Şenyürek, M. ve Bostancı, E. 1958. Sa. 147, 148, 149; 157, 158; Şenyürek, M. ve Bostancı, E. 1958. Sa. 184, 185. Bostancı, E. 1962. Sa. 250, 267.

² Samandağ mağaralarında yapılan kazılar için bak: Şenyürek, M. ve Bostancı, E. 1958. Sa. 171-210; Şenyürek, M. ve Bostancı, E. Sa. 147-169.

³ Şenyürek, 1959, Sa. 9-44; Şenyürek, 1958. Sa. 57-70; Şenyürek, 1961. Sa. 149-175; Şenyürek, M. ve Bostancı, E. 1961. Sa. 307-311.